

УДК 340.15(477.5),,16/17”

О.В. Горяга

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ТА РІВЕНЬ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII–XVIII СТ.

Аналіз поставленого питання про роль та місце козацької старшини в державно-політичному механізмі Гетьманщині, на наш погляд, вимагає попередньо розглянути ряд взаємопов'язаних з ним проблем, без розуміння яких неможливо буде скласти об'єктивну картину подій другої половини XVII–XVIII ст. Йдеться про комплекс характеристик, які мали визначальний вплив на діяльність козацько-старшинського угруповання при створенні та розвитку системи владних органів тієї доби. Насамперед, до подібних характеристик слід віднести: характер та рівень політичної свідомості та культури козацької старшини, наявність чи відсутність у неї досвіду державного будівництва, уявлення про загальні засади майбутнього державного ладу тощо.

У сучасній українській науковій літературі сформувалися декілька підходів до оцінки рівня політичної свідомості української старшини. Одні автори відстоюють думку, що напередодні революції рівень політичної та національної свідомості козацтва був дуже високим і його поводити мали належний досвід державного будівництва, інші вважають такий підхід неісторичним і навіть популістським, оскільки, на їхню думку, немає жодної підстави говорити, що козацтво напередодні Визвольної війни відстоювало ідею створення незалежної держави [1].

Відповідь на поставлене питання можна дати лише після аналізу тих основних джерел, які в підсумку мали найбільший вплив на формування у свідомості нової еліти поглядів щодо шляхів та методів державного будівництва. На наш погляд, їх можна розбити на такі групи:

- історичний досвід, отриманий під час аналізу попереднього розвитку України;
- власний досвід, який сформувався в більшості козацької старшини під час першого етапу Визвольної війни;
- теоретичні розробки державотворчих програм, здійсненні різними представниками українського суспільства.

Розглянемо спочатку, який досвід державного будівництва політична еліта могла отримати з історії. Щонайперше слід звернутись до державотворчих традицій самого козацтва.

В історичній літературі першої половини 90-х рр. окреслилася тенденція до ідеалізації значення “демократичності” республіканської форми правління Запорозької Січі у формуванні політичної свідомості політичної верхівки українського суспільства. Підкреслювались такі риси “архаїчної демократичної республіки”, як: існування загальної ради (досить часто її ототожнювали з віче), якій належала верховна влада, обраність усіх посадових осіб та їх підзвітність

козацькій громаді тощо [2, с. 36]. Ці автори не звертали уваги, що під нею часто-густо ховалася класична охлократія, вкрай небезпечна для розбудови держави. Справді, демократичний принцип виборності на загальних (“чорних”) радах своїх старшин з часом розвинувся в ніким і нічим не обмежуване всевладдя (а відтак і свавілля) мас. Адже обране керівництво “християнської козацької республіки”, по суті, було заручником доброї чи злої волі, хвилинного спалаху позитивних або ж негативних емоцій козацького загалу і постійно відчувало над собою загрозу втрати не лише посади, а й самого життя [3, с. 4].

Тому ми не можемо стверджувати, що характер відносин на Запорізькій Січі міг сформувавши позитивний досвід державного будівництва, тим паче що умови, в яких формувалася Запорізька Січ, зовсім не відповідали тим, у яких створювалася Гетьманщина. Крім того, коли ми розглядали джерела формування нової політичної еліти, ми відмітили, що її кістяк склали представники реєстрового козацтва та української шляхти, які ніколи не сприймали запорозької ідеології і не виступали її носіями.

Козацька старшина не могла отримати позитивний досвід створення своєї незалежної держави і зі стародавньої історії власної країни: після розпаду Київської Русі українській еліті не вдалося ні об’єднати в межах національної держави етнічно українські землі, ані зберегти їх незалежність. Традиційно низький рівень розвитку в її ментальності монархічної ідеї (князя Русь з XII ст., по суті, становила собою конфедерацію князівств), превалювання в ній особистих і регіональних інтересів над національно-державними, вкрай слабка внутрішня політична консолідація зумовили неспроможність панівної верстви організувати й очолити боротьбу слов’янських народів за збереження незалежної держави.

У сучасній літературі існує також думка, що формування нової політичної еліти в другій половині XVII ст. відбувалося під значним впливом державотворчих традицій Литовсько-Руської держави. Зокрема, один із авторів такої концепції, А. Бульвінський, вважає: “Абсолютно очевидним є те, що держава, яку збудував гетьман Б. Хмельницький на рубежі 40–50-х рр. XVII ст., ідеологічно спиралась на концепцію, яку умовно можна назвати “козацтво – спадкоємець лицарських і державних традицій давніх руських князів” [4, № 3, с. 34]. Однак, на нашу думку, цю сентенцію потрібно вживати з деяким застереженням. Дійсно, українська шляхта стала носієм державницької ідеї на етапі існування Литовсько-Руської держави, і тривалий час саме завдяки її позиції Київське князівство зберігало свій автономний статус у складі цієї багатоетнічної держави. Навіть, на думку окремих істориків, панування в державному апараті на вищих та нижчих рівнях українського та білоруського елемента створювало можливість для поступової трансформації цієї держави, власне, в “Руську державу” шляхом повної або часткової асиміляції литовського елемента.

Проте наступ католицизму і переорієнтація правлячого класу литовської держави на союз з Польщею, а також поразка “руської” (українська та білоруська шляхта) партії на чолі із Свидригайлом перешкодили подібному розвитку подій. Більш того, після катастрофи під Вількомиром (1435 р.) українська

політична еліта фактично відмовляється навіть від захисту політичної автономії українських земель у складі Великого князівства Литовського, яка, звівшись нанівець, остаточно ліквідується в 1470 р.

З цього часу ми спостерігаємо занепад української православної шляхти, яка до цього, як ми зазначили вище, була носієм державної ідеї і мала певний практичний адміністративно-управлінський досвід. Більшість з них приймають католицизм, і вже їхні нащадки, відчуючи себе повноправними мешканцями Речі Посполитої, швидко переймаються “ідеєю політичного патріотизму”, який, по суті, становив собою польський патріотизм і стрижневою ідеєю якого була “теорія виключних расових прав польського шляхетського народу” [5, с. 215].

Таким чином, як ми бачимо, більшість князівських та шляхетських родин, які могли виступити як носії ідеї створення незалежної української держави, фактично на першу половину XVII ст. не ототожнювали себе з “окремою політичною нацією”, яка була пригнічена польським пануванням, а, навпаки, розглядали Річ Посполиту як рідну їм країну – Батьківщину.

Щоправда, в українському суспільстві залишався значний прошарок дрібної української православної шляхти та реєстрового козацтва, які могли взяти на себе функцію охорони політичних інтересів українських земель. Однак, як свідчать дослідження українських істориків, присвячені цій проблемі, розвиток “політичних поглядів української шляхти”, а отже, і реєстрової козацької старшини, яка в основному формувалась на їх основі, “відбувався під знаком польських взірців” [6, с. 22].

Тож не дивно, що в середовищі реєстрового козацтва, яке протягом довгого часу перебувало на польській службі, посилилась польська державна ідея. Доволі цікаві міркування з приводу формування державотворчого досвіду реєстрового козацтва висловив В. Шевчук: “Городові козаки жили за тими таки суспільними порядками (що й у Запорозькій Січі. – О.Г.), але не могли не переймати республіканських форм, які існували в Польщі, де панувала аристократична монархічна республіка” [5, с. 36].

Рівень теоретичної розробки проектів створення власної держави також був досить слабким: окрім проектів Й. Верещинського та С. Наливайка, ми не зустрічаємо документів, у яких були б детально розроблені та проаналізовані шляхи та методи створення української держави. “Роставицька угода (1619), Куруківська угода (1625), Переяславська угода (1630), Ординація Війська Запорізького (1638) – жоден з цих актів не визнавав за “козацькою нацією” чи “малоросами” навіть права на якесь автономне державне утворення, не говорячи вже про самостійність та незалежність”, – вважає О. Мироненко [1, с. 64]. Та навіть і в тих двох документах, які ми згадували вище, ідея козацької держави проголошувалась лише у вигляді автономії, яка перебуватиме у складі Польщі [7, с. 112].

Хоча, слід зазначити, що в науковій літературі зустрічається і більш оптимістичніший погляд на стан розробки українським суспільством своїх державотворчих проектів. Зокрема, відомий історик академік О. Оглоблін, характеризуючи стан політичного мислення українців напередодні національно-визвольної революції 1648 р., зазначав, що серед них панували погляди, які можна

об'єднати в три основні групи. Перша – так званий “ягеллонський легітимізм” – допускала можливість і доцільність існування українських земель у складі Речі Посполитої у статусі окремої політико-територіальної одиниці. До її виразників він відносить А. Киселя, П. Могилу, С. Косова. Друга, вироблена українськими протестантами-аріанами, – створення українською шляхтою “Руського князівства”, чи “Великого князівства Руського”, поза межами литовсько-польської держави. Третя, що виникла в провідних козацьких колах, висловлювала можливість створення окремої держави – “козацького панства” на старих теренах Наддніпрянщини і на землях колонізації [8].

Проте, на нашу думку, навіть існування окремих теоретичних розробок окремими представниками суспільства ще не дають підстав говорити про їх широке поширення і можливе практичне застосування. Лише в разі, коли ці ідеї будуть сприйняті національними поводириями і, власне, самим народом, тоді дійсно складуться умови для їх втілення в життя. Тому цілком слушно зазначають відомі українські історики-медієвісти В. Смолій та В. Степанков: “Важко погодитись з міркуванням відомого дослідника О. Оглобліна про формування в суспільно-політичній думці кількох концепцій державного політичного устрою українських земель... Аналіз виявлених нами джерел дозволяє говорити про появу серед нової еліти, яка формувалася переважно з козацької старшини, лише елементів автономії для козацького регіону” [9, с. 21].

Таким чином, ми можемо констатувати, що на момент початку повстання козацька старшина мала мінімальний досвід державного будівництва, який більше ґрунтувався на державотворчих традиціях Польщі, ніж на власному історичному досвіді, і уявляла для себе лише нечітко окреслену ідею автономізму козацької України.

Література

1. Мироненко О. Еволюція вітчизняного конституціоналізму “від Богдана до Івана” (1648 – 1678) / О. Мироненко // Вісник Академії правових наук України. – 1999. – № 3-4. – С. 61-75; Смолій В. Українська національна революція середини XVII ст. / В. Смолій, В. Степанков. – К., 1999; Струкевич О. К. Провідні політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Олексій Карпович Струкевич. – Чернівці, 2003.
2. Шевчук В. І. Виговський і його державотворча програма / В. І. Шевчук // Розбудова держави. – 1992. – № 3.
3. Сас П. Політична свідомість та соціокультурна орієнтація козацтва: друга половина XVII – середина XVIII ст. / П. Сас // Історія України. – 2001. – № 40-41. – С. 4-5.
4. Бульвінський А. Українська державна ідея середини XVII ст. та Московське царство / А. Бульвінський // Історія в школах України. – 2004. – № 2. – С. 34-37; № 3. – С. 39-42.
5. Шевчук В. Козацька держава / В. Шевчук. – К. : Абрис, 1995.
6. Полтавець С. Політичні ідеї в Україні напередодні Хмельниччини / С. Полтавець // Політолог. вісник. – 2001. – № 9. – С. 17-30.
7. Мельник Л. Ідея державності в суспільній думці Гетьманщини / Л. Мельник // Розбудова держави. – 1999. – № 1-6. – С. 107-112.
8. Полтавець С. Становлення та особливості політичної думки доби Хмельниччини : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01 / С. Полтавець. – К., 2002.
9. Смолій В. Українська національна революція середини XVII ст. / В. Смолій, В. Степанков. – К., 1999.

Анотація

Горяга О.В. Державно-правові погляди та рівень політичної культури української козацької старшини в другій половині XVII–XVIII ст. – Стаття.

У статті аналізується роль та місце козацької старшини в державно-політичному механізмі Гетьманщини. Розглядаються державно-правові погляди еліти суспільства. Визначається рівень політичної культури української козацької старшини в другій половині XVII–XVIII ст.

Ключові слова: козацька старшина, Гетьманщина, політична культура, політична еліта, державотворча програма.

Summary

Goryaga O.V. The State and Legal Looks and Level of Political Culture of the Ukrainian Cossack Foremen in the second half of the XVII–XVIII century. – Article.

The role and place of Cossack foremen in the state and political mechanism of Hetmanschina is analysed in the article. The state and legal looks of elite of society are examined. The level of political culture of the Ukrainian Cossack foremen in the second half of the XVII–XVIII century is researched.

Key words: Cossack foremen, Hetmanschina, political culture, political elite, state creative program.

УДК 340.15(477.5),16/17":347.61/64

Т.О. Остапенко

**СІМЕЙНЕ ПРАВО ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ
XVII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ.**

Створення в Україні високорозвиненого громадянського суспільства й розбудова на основі прийнятої Конституції України суверенної та незалежної, демократичної та правової держави потребують докорінного концептуального переосмислення процесу розвитку держави і права України.

У сучасних умовах в Україні відчувається підвищений інтерес суспільства до вивчення історії сімейного права і сімейного законодавства. Це пояснюється, насамперед, тим, що всі суспільні відносини, які виникають між подружжям, батьками та дітьми, а також іншими членами родини, ґрунтуються на сімейно-правових засадах. Тому перед науковцями-правознавцями своєчасно постала проблема об'єктивного дослідження сімейного права Гетьманщини, що матиме не лише велике наукове значення, а й практичний сенс у сучасних умовах вдосконалення чинного законодавства України.

Поставлена автором проблема вивчалася багатьма вченими – істориками та юристами – у різні часи. Тому слід приділити увагу аналізу останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми і на які